

ІСТОРІЯ

УДК: 252

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ
РЕЛІГІЙНІ СИСТЕМИ СТАРОДАВНЬОЇ
МЕСОПОТАМІЇ (IV)

У даній статті автори розглядають релігійні системи Стародавньої Месопотамії з точки зору їхньої історичної генези, культурно-антропологічних проявів, духовно-світоглядних основ та культово-обрядової практики. Крім того, автори, використовуючи широкий пласт найдавніших шумерських та асиро-вавилонських міфів, легенд і передань, здійснюють реконструкцію початкового пантеону богів, визначають його сакральні й функціональні складові, висвітлюють причини та умови локальних трансформацій, а також ментальних адаптацій релігійних і загальних етичних цінностей в соціумі. Окрему увагу в статті приділено аналізу “Епосу про Гільгамеша”, де зберігаються архаїчні образи й свідчення про космологію та космогонію давньої месопотамської цивілізації.

Ключові слова: Стародавня Месопотамія, месопотамська цивілізація, давньошумерський пантеон, боги Вавилону, боги Ассирії, асиро-вавилонська релігія, “Епос про Гільгамеша”.

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСКИЙ
РЕЛИГИОЗНЫЕ СИСТЕМЫ ДРЕВНЕЙ
МЕСОПОТАМИИ (IV)

В данной статье авторы рассматривают религиозные системы Древней Месопотамии с точки зрения их исторического генезиса, культурно-антропологических проявлений, духовно-мировоззренческих основ культово-обрядовой практики. Кроме того, авторы, используя широкий пласт наиболее древних шумерских и асиро-вавилонских мифов, легенд и преданий, осуществляют реконструкцию начального пантеона богов, определяют его сакральные и функциональные составляющие, освещают причи-

36

ны и условия локальных трансформаций, а также ментальных адаптаций религиозных и общих этических ценностей в социуме. Отдельное внимание в статье уделено анализу “Эпоса о Гильгамеше”, где берегаются архаические образы и сведения о космологии и космогонии древней месопотамской цивилизации.

Ключевые слова: Древняя Месопотамия, месопотамская цивилизация, древнешумерский пантеон, боги Вавилона, боги Ассирии, ассиро-вавилонская религия, “Эпос о Гильгамеше”.

Bogdan BODNARYUK, Yaroslav YANOVSKIY

RELIGIOUS SYSTEMS OF ANCIENT MESOPOTAMIA (IV)

In this article the authors examine the religious systems of ancient Mesopotamia in terms of their historical genesis, cultural and anthropological displays, spiritual and philosophical foundations and religious ritual practices. In addition, the authors uses a broad stratum of ancient Sumerian and Assyrian-Babylonian myths, legends and traditions carry out the reconstruction of the initial pantheon of gods, sacred and determine its functional components, highlighting the causes and conditions of local transformations and mental adoption of religious and ethical values in general society. Special attention is paid to the analysis in the article “Epic of Gilgamesh”, which contains archaic images and testimonies of cosmology and cosmogony of the ancient Mesopotamian civilization.

The analytical mainstream authors note that Mesopotamian religion, according to written sources and archaeological artifacts, was a complex set, consisting of many cult-ritual and diverse layers of structural components. For a long time in the culture of Mesopotamia played a complex process of liquidation of some gods and worship and praise of new processing and fusion of mythological stories, change the character and appearance of the gods, who later ascended and became common, that acquired a universal character.

On the other hand, the religious civilization of Mesopotamia, and that the authors argue, to some extent, reflect real components existing in the region – the northern part of Asia Minor – the socio-political structure.

However, in the ancient Mesopotamia with its public entities – Sumer, Akkad, Babylonia and Assyria – there was a stable central government. Despite the power and unlimited personal power of some contemporary rulers such as Sargon and Hammurabi Akkadian, Mesopotamian history in general, characterized in that the authors point out, the lack of centralized despotisms.

Keywords: *Ancient Mesopotamia, Mesopotamian civilization, ancient Sumerian pantheon, the gods of Babylon, the gods of Assyria, Assyrian-Babylonian religion, “Epic of Gilgamesh”.*

В межах завершення висвітлення проблематики, що була окреслена й актуалізована у низці попередніх статей* , доречно зупинитись на аспектах, пов'язаних із розглядом початкових філософсько-доктринальних основ давньошумерської теології та космогонії. Протягом III тис. до н.е. шумери розробили релігійні ідеї й духовні концепції, які у подальшому мали значний вплив на іудаїзм, християнство та іслам. На інтелектуальному рівні шумерські мислителі, шляхом роздумів про походження та природу Всесвіту (джерела законів світобудови), а також його *modus operandi*, розробили космологію і головне – теологію, яка виявилась настільки переконливою, що стала базовим духовним кредо й догмою більшої частини Близького Сходу.

На практичному й функціональному рівнях шумерські жерці та халдеї створили комплекс обрядів, ритуалів і церемоній, що відрізнявся пишністю та яскравістю дійства, і був покликаний служити й догоджати богам, крім того – давати емоційний вихід людині у її любові до свят і видовищ. З естетичної точки зору

---

* Див.: Боднарюк Б., Яновський Я. Релігійні системи стародавньої Месопотамії (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Бу-крек, 2014. – Т. 1 (37). – С. 56-80; Боднарюк Б., Яновський Я. Релігійні системи стародавньої Месопотамії (II) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Вишніця: Черемош, 2014. – Т. 2 (38). – С. 49-71; Боднарюк Б., Яновський Я. Релігійні системи стародавньої Месопотамії (III) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Вишніця: Черемош, 2015. – Т. 1 (39). – С. 36-56.

шумерські поети й письменники – “едубби”, створили пласт архетипної багатосюжетної міфології, де вчинки богів мірялись на людський розсуд і відрізнялись делікатністю, оригінальністю й фантазією [42, с. 132]. Разом з тим, необхідно підкреслити, що шумерські філософи та інтелектуали мали у своєму розпорядженні лише рудиментарні й поверхневі уявлення про природу (устрій) Всесвіту й методи (принципи) його дії.

В очах шумерських халдеїв головними компонентами Всесвіту були небо й земля – “ан-кі”. Земля уявлялась плоским диском під обширним порожнім простором, повністю замкнутим у тверду статичну поверхню куполоподібної форми. Між небом та землею містилась певна субстанція, що мала назву “ліль”; саме слово має декілька значень – вітер, повітря, дихання, дух [73, с. 109]. Найсуттєвіші властивості “ліль” – рух та розширення; це дозволяє ототожнювати його з поняттям атмосфери. Сонце, місяць, планети й зірки, на переконання шумерських мислителів, склалися з тієї самої речовини, що й атмосфера, проте були наділені властивістю випромінювати світло. З усіх боків, і знизу і зверху, “ліль” оточувало безкінечне море, в якому Всесвіт якимось чином перебував фіксованим та нерухомим [73, с. 109].

На цих базових “фактах”, що стосувались структури Всесвіту, “фактах”, які здавалися жрецьким-філософам очевидними й беззаперечними, була створена відповідна космогонія. Її стрижневий компонент – наявність “первісного моря”, свідченням чого була думка (переконаність) про море як про первопричину та перводвигун; питання відносно того, що передувало цьому морю в часі й просторі, давньошумерськими інтелектуалами не ставилося. У цьому “первісному морі” (за незрозумілих обставин) зародився Всесвіт, а далі сформувався “ліль” (“земля-небо”). Отже, “земля-небо” являло собою небо у вигляді купола, що височів над землею і з’єднувався з нею [42, с. 133]. Між ним, однак, існувала рухома атмосфера, котра одночасно розширювалась з небесними тілами, що світяться, місяцем, планетами та зірками. Після розмежування неба та землі й створення світлоносних астральних

об'єктів виникло рослинне, тваринне і людське життя [42, с. 133].

Правив, керував і наглядав за Всесвітом, як вважала шумерська теологія, пантеон. Він усвідомлювався як група живих істот, за формою подібних до людини, але з унікальними можливостями й безсмертних. Через невидиме смертним око вони спрямовували та контролювали космос у відповідності з добре розробленим планом і передписаними законами. Великі сфери – це небо, земля, море та місяць; головні небесні тіла – сонце, місяць і планети; атмосферні явища – вітер, буря, суховій, ураган, блискавка й т.п.; зрештою, на землі такі природні утворення, як ріка, гора, рівнина, такі культурні єдності, як місто і держава, а також гребля й канал, поле та гай, і навіть побутові речі – сокира, плуг, ніж, – все це перебувало під покровительством тої чи іншої антропоморфної, проте надлюдської істоти, котра спрямовувала їхні дії відповідно до встановлених правил й приписів [71, с. 202].

За цим положенням-аксіомою шумерських філософів проглядало інтровертне логічне переконання, яке ґрунтувалось на образних алюзіях. С. Крамер, аналізуючи релігійну систему Стародавнього Шумеру, зі свого боку, констатує: “Наш (шумерський – Б.Б., Я.Я.) теолог, можливо, зробив свої висновки, виходячи з людського суспільства, як він його знав, і переніс відоме на невідоме. Він помітив, що землі та міста, палаци та храми, поля та ферми, коротше, всі можливі установа і підприємства утворюються й керуються, управляються й контролюються живими людськими істотами; без них землі та міста стають безлюдними, храми та палаци руйнуються, поля та угіддя перетворюються на пустелі й дичавіють.

Природно тому, що космос з усіма його проявами повинен також плануватись і перебувати під наглядом, керівництвом і контролем живих істот у формі людини. Проте оскільки космос набагато обширніший, ніж усі разом взяті сфери життя людини, і його устрій набагато складніший, ці живі істоти, вірогідно, повинні бути набагато сильніші й ефективніші, ніж звичайні смертні. Нарешті, вони повинні бути безсмертними; інакше космос пе-

ретвориться на хаос після їхньої смерті, і світові настане кінець; така перспектива за відомих причин не відповідала інтересам шумерської метафізики” [42, с. 134-135]. Кожна подібна невидима антропоморфна і в той самий час надлюдська безсмертна істота називалась у шумерів словом “дінгір”, що перекладається як божество.

Своє бачення шумерської теургії С. Крамер висловлює наступним чином. “Як функціонував, ставить ключове питання вчений, цей божественний пантеон? Перше, що приходило до голови розсудливим шумерам, – це що боги у складі пантеону були неоднакові за значимістю та рангом. Бог, що відповідав за рубило або цегляну форму, навряд чи міг претендувати на рівність з богом у ранзі відповідального за сонце. Так само як божество гребель чи рівчаків – на рівність з богом, котрий відповідав за землю в цілому. А тому, знову ж за аналогією з політичною організацією людської держави, було природно припустити, що на чолі пантеону повинно стояти божество, шановане рештою як цар та правитель. Таким чином, шумерський пантеон функціонував як асамблея на чолі з царем; найважливіші групи в цій асамблеї склалися з семи богів, “вирішуючих долі”, і п’ятдесяти божеств, відомих як “великі боги”.

Однак важливішим є поділ, встановлений шумерськими теологами в середині пантеону, – на креативні (тобто ті, які творять) і некреативні божества; означене поняття було наслідком їхніх космологічних поглядів. Згідно з цими поглядами, базовим компонентом космосу є земля і небо, море і атмосфера; будь-яке інше космічне явище існує лише в їхніх межах. Звідси логічно припустити, що божества, котрі відповідають за небо, землю, море та повітря, – божества креативні і що кожне з цих чотирьох божеств створили всі інші космічні єдності відповідно із розробленим ними планом” [42, с.135].

Що стосується техніки створення, якою наділялися ці божества, то шумерські філософи розробили доктрину, яка стала сакралізованою догмою на всьому Близькому Сході, доктрину

творящої сили божественного слова. Все, що необхідно було зробити божеству згідно з цією доктриною – скласти план, вимовити слово (яке матеріалізується) і вимовити ім'я [70, с. 133]. Означене положення щодо творящої сили слова теж було результатом аналогій, заснованих на спогляданні людського соціуму: якщо цар людей міг досягти практично усього, чого бажав, повелінням, тобто не більш ніж словом зі своїх вуст, то наскільки ширші можливості відкривались для безсмертних надлюдських божеств, що відповідали за чотири сфери Всесвіту [70, с. 134]. Таке “просто” вирішення космологічних проблем, де значення мають лише думка та слово, – по суті, відображає характерне практично для всього людства бажання чудодійного виконання незбутніх сподівань в моменти ударів долі й нещастя [70, с. 134].

Подібним чином шумерські теологи утвердили те, що було для них прийнятним метафізичним рішенням питання про те, що саме підтримувало космічні явища і культурні феномени, “одного разу” сотворені, у робочому та гармонійному стані, без конфліктів і плутанини [70, с. 137]. Це була концепція, пов'язана з шумерським словом “ме”. У цілому воно означає набір правил регламентаційного характеру, даних кожній космічній одиниці й культурному феномену з метою довічної підтримки їхньої функції у відповідності з планами божества, яке їх сотворило. На практиці цей філософсько-теологічний концепт виявився “надприродною”, проте ефектною відповіддю на невирішене космологічне питання; абстрагована відповідь майстерно завуалювала фундаментальні складності й протиріччя “основ світобудови” за допомогою шару “втаємничених” слів [70, с. 137-138].

Головне джерело інформації про “ме” – міф “Інанна та Енкі: передача мистецтва цивілізації від Ерідуга Ереху” [1]. Автор віршів ділить цивілізацію на 112 елементів, кожний з яких має потребу в “ме”, щоб почати дію й підтримувати її. Він перераховує усі “ме” чотири рази протягом викладу міфу. Разом з тим, потрібно зазначити: на сьогоднішній день джерелознавцями-текстологами розібрано, перекладено та прокоментовано лише 64

“ме”, з них 23 залишаються поза контекстом твору, і їхній сенс (сміслові значення або філософське навантаження) визначити проблематично [65, с. 85]. Тим не менш, багато що і залишається, щоби виявити характерні особливості (симптоматичні риси) цих перших в історії людства письмових спроб, спрямованих на аналіз феномену культури. Ці пункти включають в себе (на категоріальному рівні) різні інститути, в тому числі жрецькі, ритуальні параферналії, ментальні та емоційні оцінки, а також численні забобони (повір'я) та догми [65, с. 85].

Для прикладу доречно навести список дешифрованої частини переліку “ме” у тому порядку, в якому він подається давньошумерським письменником: 1) наділення правами, володіння владою “ен” (“енство”); 2) праведність; 3) священна і постійна корона; 4) царський престол; 5) священний (шанований) скіпетр; 6) знаки царської достоїнності; 7) царська гробниця; 8) пастушество; 9) царська влада; 10) довгостроковий титул (звання) знатної дами; 11) жрецький інститут “жриця”; 12) жрецький інститут “ішиб”; 13) жрецький інститут “лумах”; 14) жрецький інститут “туда”; 15) правда; 16) зісходження у нижній світ; 17) сходження з нижнього світу; 18) (євнух) “кургарра”; 19) (євнух) “гірбадарра”; 20) (євнух) “сагурсаг”; 21) (військовий) штандарт; 22) потоп; 23) зброя; 24) статевий акт; 25) проституція; 26) закон; 27) наклеп; 28) мистецтво; 29) культова зала; 30) “раб божий”, прислужник у храмі; 31) (музичний інструмент) “гусілім”; 32) музика; 33) старшинність; 34) героїзм; 35) влада; 36) ворожнеча; 37) прямота, безхитрість; 38) руйнування міст; 39) оплакування; 40) злиття сердець; 41) брехливість; 42) мистецтво обробки металу; 47) письмо; 48) ковальська справа; 49) шкіряне ремесло; 50) ремесло будівельника; 51) ремесло плетіння кошарок; 52) мудрість; 53) увага; 54) святе очищення; 55) страх; 56) жах, залякування; 57) сварка; 58) світ; 59) втома; 60) перемога; 61) порада; 62) важке серце; 63) правосуддя, суд; 64) рішення; 65) (музичний інструмент) “ліліс”; 66) (музичний інструмент) “уб”; 67) (музичний інструмент) “мезі”; 68) (музичний інструмент) “ала” [42, с. 137].

Шумерські боги, як вони графічно зображені в шумерських міфах (мал. 1), були, на чому наголошувалося вище, повністю антропоморфні; навіть наймогутніші та найвідоміші з них уявлялись подобою людини за формою, думками й вчинками. Як людина, вони приймали рішення і діяли, їли та пили, одружувались і створювали сім'ї, вели обширне господарство й не цурались людських пристрастей та слабкостей [71, с. 140]. Переважно вони любили правду і справедливість, відкидаючи брехню та насильство, але мотивація

Мал. 1. Битва між богами Енкі та Енлілем.
Давньошумерське зображення.

їхніх вчинків та дій у текстах міфів не пояснюється. Вважалося, що божества перебувають на “горі неба та землі, в місці, де сходить сонце”, принаймні тоді, коли їхня присутність не була необхідною конкретно в тому космічному сегменті, за який вони відповідали [71, с. 140]. Згідно з міфами, божество місяця мандрувало у човні, божество сонця – в колісниці, божество врожаю пересувалося на волах, бог бурі – на хмарах, бог вітру – ходив пішки [71, с. 1421]. Однак у текстах відсутня інформація про шляхи, якими боги прибували у свої храми та місця шанування, як і що саме вони їли й пили, де спали, як розважались і відпочивали.

Увага давньошумерських письменників була спрямована виключно на їхній статус, котрий вони у подробицях репрезентували. Одночасно питання про те, як предмети з каменю, дерева і металу можуть мати скелет, плоть і дихання, авторів не хвилювало. Не переймались вони також внутрішніми протиріччями між безсмертям та антропоморфізмом. Й хоча боги наділялись безсмертям, запас їхньої міцності, тим не менш, повинен був бути обмежений: вони могли смертельно захворіти, вони воювали, билися, одержували поранення і вмирали [72, с. 98]. З іншого боку, шумерські філософи розробили низку теологічних понять у слабкій спробі вирішити неузгодженості та протиріччя, притаманні політичній системі релігії. Проте, судячи з текстів міфів, вони ніколи не викладали ці поняття у письмовій систематизованій формі; вони впливають виключно з контексту сюжетних ліній [72, с. 98]. Від духовних та розумових сумнівів, філософів і теологів Стародавнього Шумеру рятував той факт, що багато питань, котрі повинні були їх цікавити, просто не приходили їм до голови [42, с. 139].

На середину III тис. до н.е. у шумерів вже налічується понад триста відомих божеств. Багато імен богів зафіксовано в спеціальних списках, багато – в переліках жертвоприношень, а також у “формулах-посвятах” типу “Х. – пастух”, “Х. – велике серце”, “подібний Х.”, “слуга Х.”, “людина Х.”, “возлюблений Х.”, “Х. дарував мені”, “шанований Х.”, “щира подяка Х.” і т.п., де Х. – ім’я божества [42, с. 139]. Багато з таких божеств другорядні за значенням, тобто це дружини, діти й слуги верховних божеств, за моделлю людського суспільства. Одним з перших міст, яке обрало собі бога-покровителя, став Ерех. На 2500 р. до н.е. бог неба Ен (Ан) згадується як охоронець жителів Ереха [15, с. 89]; у 2430 р. до н.е. бог повітря Енліль з титулами “отець богів”, “владика небес і землі” й “цар всіх земель” набуває функції захисника міста Ніппур [15, с. 89]. Згідно з існуючими записами, царі та правителі Шумеру зазвичай вихвалялися, що саме Енліль наділив їх владою над землями, дарував землі процвітання, дав їм можливість завойовувати

інші території. Той самий Енліль, як верховне божество, в ранніх міфах називає ім'я царя, вручає йому скипетр і “одарює прихильним поглядом” [15, с. 90].

З пізніших міфів, ламентаций (плачів) та гімнів можна дізнатись, що Енліль вважався найщедрішим богом, який відповідав за планування та втілення найбільш продуктивних рис космосу. За його повелінням наставав день, він співчував людині, розумів її слабкості, для неї ж сотворив насіння, рослини й дерева; він давав людині багатство й статок, процвітання і врожай землі. Енліль також дав людині сокиру та плуг [78, с. 96]. Не менш важливу роль у давньошумерському соціумі відігравав бог мудрості та “безодні” (“абзу”) Енкі. Він створив землю для проживання на ній людини відповідно з рішенням Енліля, який лише розробляв генеральні плани. Багато свідчень про цього бога міститься у міфі “Енкі й світовий порядок: організація Землі та її культурних процесів”, де в подробицях розповідається про його творчу діяльність, пов'язану зі встановленням природних і культурних явищ, суттєвих для цивілізації [79, с. 122]. Цей міф слугує яскравою ілюстрацією шумерських містичних понять про природу та її таємниці.

Четвертою з божеств-творців була, як відомо, богиня-мати Нінхурсаг (Нінмах), “звеличувана дружина”; у пізніх міфах вона фігурує під ім'ям Нінту – “дружина, яка дає народження” [9, с. 141]. Шумерські правителі полюбляли описувати себе як “постійно годованих молоком Нінхурсаг”. В одному, присвяченому їй міфі, вона бере участь у сотворенні людини, в іншому – є першою ланкою в ланцюзі божественних народжень у Дільмуні, райській обителі богів, звідки походить сюжет про заборонений плід [9, с. 141]. До четвірки провідних богів халдеї долучили три астральні божества – володаря місяця Нанну (Сіна), його сина Уту (мал. 2) й доньку Іштар; разом вони склали сімку вже згадуваних вище “доленосних” богів – “тих, що вершать долі” [9, с. 141].

Переходячи від богів та питань космогонії до висвітлення проблеми людини, в першу чергу можна відзначити, що шумерські

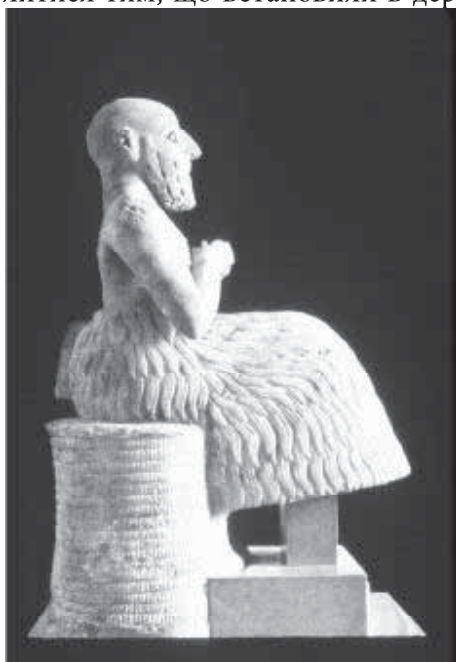
Мал. 2. Бог сонця Уту. Давньошумерське зображення.

мислителі у контексті їхніх поглядів на світ не перебували в полоні ілюзій відносно людської сутності й людської долі. Вони залишились у твердому переконанні, що людина була сотворена з глини і з єдиною метою: послугувати богам, забезпечуючи останніх їжею, питвом і кровом, щоб ті мали у своєму розпорядженні повноцінне дозвілля для здійснення передвизначеної божественної діяльності. Життя людини у Стародавньому Шумері уявлялось хитким та небезпечним, оскільки вона наперед не знала долі, передписуваної їй непередбачуваними богами [79, с. 123]. Коли людина вмирала, її вільний від тіла дух спускався в темний, жахливий нижній світ, де людське життя являло собою усього лише малий, жалюгідний відголосок його земного існування.

Одна фундаментальна моральна проблема, пріоритетна для західної філософії XVIII-XIX ст., ніколи не хвилювала шумерські уми, а саме – делікатна й достатньо слизька проблема вільної волі. Переконані в тому, що боги створили людину виключно для власних потреб і неробства (як вже підкреслювалось), шу-

мери сприймали своє залежне становище так, як вони сприймали божественне рішення про смертну долю людини; лише боги залишались безсмертними [70, с. 150]. Всі поняття щодо високих моральних якостей та етичних добродійностей, котрі шумери поступово й ретельно розробляли протягом віків, виходячи з власного соціального та культурного досвіду, були приписані діяльності богів; ці боги так влаштували, а людина повинна лише додержуватись божественних повелінь і приписів [70, с. 150-151].

Шумери, згідно з їхніми записами, вшановували доброту та правду, закон та порядок, справедливість та свободу, праведність та прямоту, милосердя та співчуття і, природно, відкидали протилежні цим якості: зло та брехню, беззаконня та безлад, несправедливість та насилля, гріховність та збочення, жорстокість та безжальність [42, с. 145]. Царі й правителі особливо любили хвалитися тим, що встановили в державі закон, захищали слабких

Мал. 3. Цар Лагаша Урукагіна. Давньошумерська скульптура.

від сильних, бідних від багатих, викорінювали зло й насилля. Урукагіна (2367-2355 рр. до н.е.) (мал. 3), останній представник Першої династії Лагаша (2500-2312 рр. до н.е.), наприклад, гордовито пише, що він відновив справедливість і свободу серед багатостраждальних жителів Лагаша, покінчив із нахабством, зловживаннями та порушеннями чиновників, поклав край несправедливості та гнобленню, захищав удовиць і сиріт [42, с. 145].

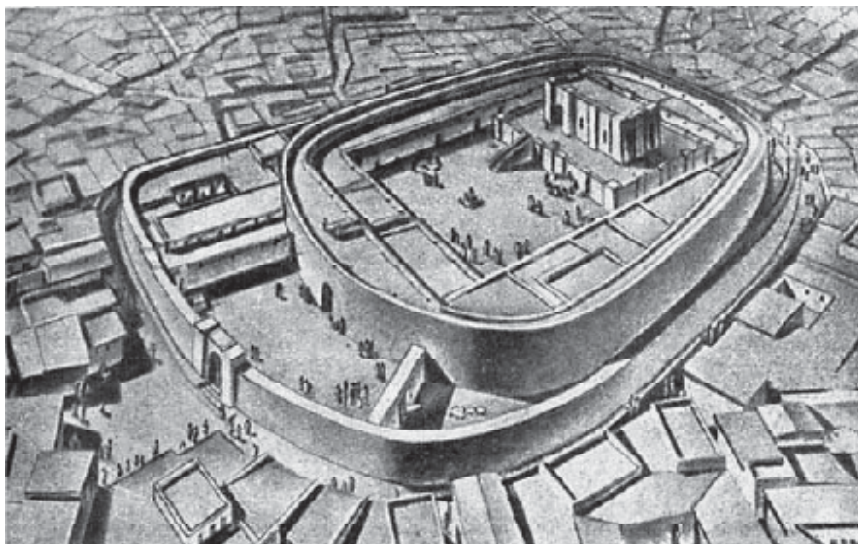
Менш ніж чотири століття потому Ур-Намму (2112-2095 рр. до н.е.) (мал. 4), фундатор Третьої династії Ура (2112-

Мал. 4. Цар Ура Ур-Намму. Фрагмент стели з його зображенням.

1997 рр. до н.е.), оголосив свій правовий кодекс, у Пролозі якого перераховані деякі його досягнення у сфері етики: він покінчив з низкою найбільш характерних бюрократичних зловживань серед чиновників, врегулював систему ваги та мір (основною мірою довжини став “куш”, який дорівнює 50 см; мірою площини став “сар”, що дорівнює 35 м. кв.; уніфікованою мірою ємкості стала “сила”, котра дорівнює 0,850 літра; головною мірою ваги став “ма-на”, який відповідає 500 г), щоб “забезпечити чесність на ринках”, і стежив за тим, щоб удова, сирота й бідняк були “захищені від поганого ставлення та образ” [76, с. 34].

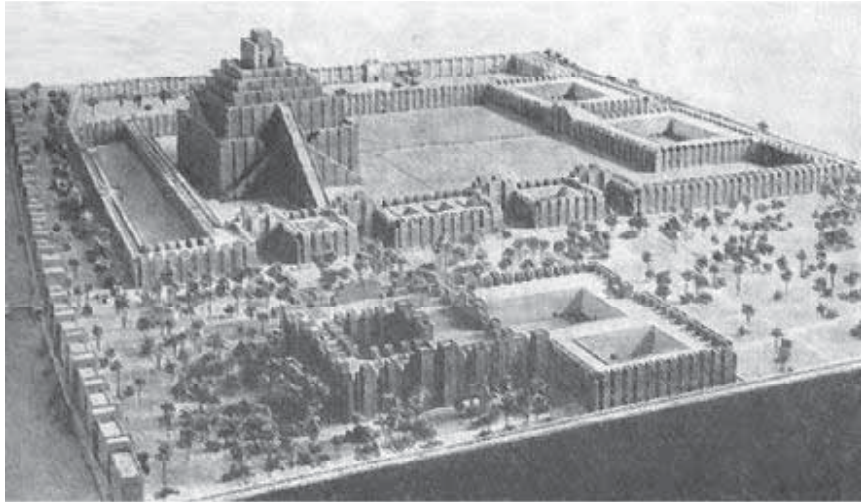
Його нововведення підтримав і наступний правитель – Шульгі (2094-2047 рр. до н.е.), роздавши населенню 2 тис. “полів для обробки” (“іку”) й по 2 лантухи зерна (“ше”) на родину [76, с. 34].

Мал. 5. Місто Лагаш. Сучасна реконструкція.

Ще через два століття Ліпіт-Іштар (1934-1924 рр. до н.е.), п'ятий представник Першої династії Іссіна (2017-1794 рр. до н.е.), наслідуючи політику Ішме-Дагана (1953-1935 рр. до н.е.) й Іддін-Дагана (1974-1954 рр. до н.е.), склав новий звід законів, де він пишався тим, що був особливо відзначений великими богами Аном та Ен-лілем обранням на "царство в землі", щоб покінчити зі скаргами, відкинути ворога й попередити повстання силою зброї, а також принести процвітання Шумеру та Аккаду. Гімни багатьох царів Месопотамії – правителів таких міст, як Нункі, Ларак, Лагаш (мал. 5), Сіппур, Шуруппак, Кіш, Умма, Акшак, Абад, Вавилон (мал. 6), Ларса – рясніють подібними заявами високої етичної та моральної достойності [76, с. 35]. Отже, шумерська писемна традиція змальовує царів як поборників та захисників добра, милосердя, справедливості, правди і праведності.

Зі свого боку, шумерські божества теж виступали в ролі ревнителів святості й духовності. Прикладом може слугувати бог сонця Уту – наглядач за моральністю людей. Інше божество, лагашська богиня Нанше (мал. 7), так само відіграла важливу роль у

Мал. 6. Стародавній Вавилон. Сучасна реконструкція.

сфері етичної і моральної поведінки людини [15, с. 62]. В одному

Мал. 7. Лагашська богиня Нанше.
Фрагмент
стародавньої скульптури.

з гімнів її описують як богиню,
“Що знає сироту, знає удову,
Знає, як людину гнобить людина,
(вона) мати сиріт,
Нанше, що піклується про удову,
Що вишукує справедливість для
найбідніших,
Цариця бере біженців до себе на
коліна,
Знаходить кров слабким” [3, с.
54].

В іншому фрагменті цього гімну
вона представлена суддею люд-
ства в день Нового року; поряд з
нею – Нідаба, богиня письма й ра-
хунку, та її чоловік Хайа, і багато
свідків. Негативні людські персо-

нажі викликають у неї невдоволення, і вони послідовно перераховуються:

*“Хто, перебуваючи у гріху, смів наказувати,
Хто порушив встановлені норми, порушив договір,
Хто схильно поглядав на гріховні місця, ...,
Хто підміняв малу вагу великою,
Хто підміняв малу міру великою мірою,
Хто, з’ївши (будь-що, що не належить йому), не сказав:
“Я з’їв це”,
Хто, випивши, не сказав “Я випив це”, ...,
Хто сказав: “Я з’їв би заборонене”,
Хто сказав: “Я вип’ю заборонене” [3, с. 55].*

Соціальне усвідомлення функцій Нанше проявляється в наступних характерних рядках гімну:

*“Щоб утішати сірого, щоб укрити удову,
Щоб відновити зруйноване для того, хто має владу,
Щоб повернути погляд володарючого до бідних ...,
Нанше шукає серця людей” [3, с. 56].*

Однак парадоксальність сюжетів давньошумерської міфології полягає в тому, що верховні божества – взірці етики й моралі у своїй поведінці – в процесі встановлення цивілізації спланували також зло і брехню, насильство й придушення, заздрість і жорстокість [42, с. 149]. Чому так сталося? Відповідь філософів і теологів дуже проста – вчинки богів людська логіка осягнути неспроможна. Єдиний шлях, яким мусить рухатись кожний “правовірний” шумерієць по життю, – не заперечувати, не сперечатись і не скаржитись на очевидну несправедливість долі, а постійно каятись у своїх неминучих гріхах та помилках [42, с. 149]. Та чи дадуть боги притулок йому, самотньому і майже нікому не потрібному смертному, навіть якщо він смиренно занурюється у щирі молитви? “Скоріш за все ні”, – відповіли би шумерські теологи. На їхню думку, боги подібні земним правителям і переймаються важливішими справами, ніж потребою звертати увагу на “побутові” дрібниці; й тому, як і у випадку з царями, людині по-

трібен посередник, який би представляв його інтереси, й котрого боги би вислухали прихильно та залюбки.

У підсумку шумерські мудреці створили й розвинули філософсько-теологічне уявлення про особистого бога, подобу доброго янгола кожного індивіда та родини, свого роду “божественного отця”, оберігаючого й захищаючого їх особисто [73, с. 211]. Саме цьому особистому божеству знедолена людина розкривала серце у молитві, й саме через його посередництво відбувалось вирішення усіх проблем віруючого. Прикладом може бути один з поширених напучувальних гімнів, де є такі дидактизовані рекомендації:

*“Да возносить постійно хвалу своєму богу людина,
Да восхваляє безхитрісно свого бога молода людина,
Да перебуде у скорботі той, хто живе на цій простій землі,
В домі пісні да утішить він свого друга й побратима,
Да заспокоїть його серце” [3, с. 57].*

Узагальнюючи викладений в низці публікацій загальний фактологічний матеріал і аналітичні міркування, можна зробити наступні висновки. У першу чергу необхідно зазначити, що пласт найдавніших міфологічних творів зберіг свідчення про шумеро-аккадський та вавилоно-ассирійський пантеони богів, котрі сформувались ще на ранніх ступенях розвитку цивілізації Месопотамії. Вищі та нижчі божества згідно з уявленнями населення Стародавньої Месопотамії, котрі були зафіксовані саме в міфах та епосах, вступали один з одним у складні взаємини та стосунки. Трагування цих взаємин і вчинків богів мінялося з часом залежно від зміни династій правителів і етносів. Поступово розвиток релігії на місцевому рівні, серед населення численних месопотамських міст, призвів до появи величезної кількості другорядних богів. У багатьох випадках ці боги відігравали дублюючу функціональну роль або були між собою тотожні. Більшість їхніх імен збереглося лише у т.зв. списках богів – до 3 тис. назв.

Під кінець II тис. до н.е. період релігійного гіперрізноманіття й обрядової строкатості завершився; почалась епоха становлення

та піднесення другого – Головного пантеону месопотамських богів. З дрібних локальних божеств виділилося три найголовніших, що були відомі повсюдно і найбільш вшанованих населенням. Склалася нова усталена ієрархія: місце верховного бога шумерського пантеону Ана (втілення абсолютної влади) зайняв бог-охоронець міста Вавилон Мардук. Одним з головних елементів давньої (первісної) месопотамської релігії (IV ст. до н.е.) була відсутність явища антропоморфності. Сакрального значення попервах набули різні предмети поклоніння – своєрідні символи, в яких розпізнавалася присутність конкретного бога. За певних обставин вони заміняли традиційне зображення божества або супроводжували його на культовому рівні. Священним знаком Шамаша було, наприклад, зображення сонячного диска, знак богині Іштар – восьмикінцева зірка, символ Мардука – спис. Згодом, протягом III тис. до н.е., значною мірою розвинулась саме теургічна антропоморфність і, зрештою, стала домінуючою ознакою месопотамського божественного пантеону.

Особливе місце в релігійній атрибутиці займали міфічні тварини, такі як мушхушшу (лев-змій-орел) і кусар-ікку (коза-риба), котрі супроводжували й охороняли месопотамських богів. Вавилоно-ассирійська релігійна система у свою чергу значною мірою ґрунтувалась на наукових знаннях і спостереженнях вавилонських жерців, особливо в галузі астрономії, літочислення й метеорології. У подальшому вона, вийшовши за межі Вавилону, вплинула на релігійні уявлення євреїв, неоплатоників, гностиків і ранніх християн. Проте найбільших запозичень зазнала вавилонська демонологія: середньовічні інквізитори у своїх переслідуваннях відьом, чаклунів та магів керувалися її постулатами.

Доречно також підкреслити, що добре продумана, обрядово узгоджена, світоглядно збалансована, соціально органічна, етично гармонійна, відфільтрована багатотисячолітньою історією, релігійна система Стародавньої Месопотамії давала ключ до розгадки таємниць світу, який оточував тогочасний соціум. Жерці великих богів Месопотамської цивілізації розробили доволі

складну схему устрою Всесвіту або Універсуму, яка узгоджувалась з їхніми уявленнями про вищі сили та закони природи. Однак не слід забувати, що не всі сторони життя, не вся система ідей та державних (владних) інститутів Месопотамії обумовлювалися й визначалися суто релігійними уявленнями та настановами. Закони царя Хаммурапі були повністю позбавлені релігійної складової. Цей факт є підтвердженням того, що обидві релігійні системи Месопотамії – шумеро-аккадська й вавилоно-асирійська – не набули тотальності, а отже, не монополізували всю сферу духовного і культурного життя месопотамського соціуму.

На думку деяких сучасних дослідників, означена загальна особливість релігійних систем Стародавньої Месопотамії, особливість, за образом та подобою якої згодом формувалися багато в чому майже аналогічні системи інших близькосхідних держав, з одного боку, залишала місце для поглядів, ідеалів, образів і вчинків людини, не пов'язаних з нею безпосередньо, з іншого – саме ця практика вплинула на характер релігійних уявлень народів Східного Середземномор'я, починаючи від семітських племен Сирії та Фінікії, й завершуючи крито-мікенськими попередниками античних греків. Протягом Античної і Ранньосередньовічної епохи вавилонські жерці вважалися хранителями вищої втаємниченої мудрості. Крім того, релігія Месопотамії так само мала певний вплив на виникнення ідей вільнодумства в греко-римському суспільстві. Доказом цього твердження є те, що другий варіант найдавнішої релігійної системи світу – давньоєгипетський, який, як відомо, виник майже одночасно з шумерським, призвів практично до протилежних результатів.

Джерела та література: 1. Емельянов В.В. Шумерский космогонический миф “Энки и устройство мира” (перевод и коммент.) // Петербургское востоковедение, 2002. – № 10. – С. 310-346; 2. Немировский А.И. Мифы и легенды Древнего Востока. – М.: Восточная литература, 1994. – 405 с.; 3. От начала начал. Антология шумерской поэзии / Перев. В.К. Афанасьевой. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1997. – 336 с.; 4. Сказание об Атрахасисе // Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии / Сост. В.К. Афанасьева, И.М. Дьяконов. – М.: Художественная литература, 1981. – С.28-45; 5. Энума элиш // Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии / Сост. В.К. Афанасьева, И.М. Дьяконов. – М.: Художественная литература, 1981. – С.62-95;

6. Эпос о Гильгамеше / Перев. и коммент. И.М. Дьяконов. – М.-Л.: Наука, 1961. – 215 с.; 7. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду: Эпические образы в искусстве. – М.: Наука, 1979. – 271 с.; 8. Бецольд К. Ассирия и Вавилония. – М.: РГГУ, 2010. – 384 с.; 9. Вайнтруб И.В. Священные лики цивилизаций. – К.: Техника, 2001. – 510 с.; 10. Вайнтруб И.В. Сакральная культура месопотамської цивілізації // Людина і світ, 1997. – № 8. – С. 44-49; 11. Веллард Д. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес. – М.: Центрполиграф, 2003. – 268 с.; 12. Винклер Г. Вавилонская культура в ее отношении к культурному развитию человечества. – М.: РГГУ, 2014. – 221 с.; 13. Вулли Л. Ур халдеев. – М.: Восточная литература, 1961. – 265 с.; 14. Делич Ф. Вавилон и Библия. – М.: РГГУ, 2008. – 315 с.; 15. Донини А. Люди, идолы и боги: очерки развития религии. – М.: Госполитиздат, 1962. – 320 с.; 16. Древние цивилизации / Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Наука, 1989. – 545 с.; 17. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – 398 с.; 18. Дьяконов И.М. Пути истории: от древнейшего человека до наших дней. – М.: Восточная литература, 1994. – 466 с.; 19. Дьяконов И.М. Люди города Ура. – М.: Наука, 1990. – 427 с.; 20. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья: Шумер. – М.: Восточная литература, 1959. – 389 с.; 21. Дьяконов И.М. Эпос о Гильгамеше. – М.;Л.: АН СССР, 1961. – 214 с.; 22. Емельянов В.В. “Инанна и Энки”: текст и ритуал // Ассириология и египтология. – СПб.: СПбГУ, 2004. – С. 34-52.; 23. Емельянов В.В. Востоковедение и религиоведение // Концепции современного востоковедения / Отв. ред. Е.И. Зеленев, В.Б. Касевич. – СПб.: КАРО, 2013. – С. 186-199; 24. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. – 322 с.; 25. Емельянов В.В. Ниппурский календарь и ранняя история Зодиака. – СПб.: КАРО, 1999. – 257 с.; 26. Емельянов В.В. О первоначальном значении шумерского МЕ (Методология исследования категорий мироощущения) // Вестник древней истории, 2000. – № 2. – С. 41-54; 27. Емельянов В.В. Ритуал в Древней Месопотамии. – СПб.: СПбГУ, 2003. – 308 с.; 28. Емельянов В.В. Шумерский календарный ритуал (категория МЕ) и весенние праздники. – СПб.: СПбГУ, 2009. – 241 с.; 29. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). – М.: Наука, 1990. – 473 с.; 30. Иллюстрированная история религий / Под ред. Д.П. Шантепи де ля Соссей: В 2-х т. – Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1992. – Т.1. – 411 с.; 31. История Востока / Под ред. В.Я. Яковсона и др.: В 6-ти т. – М.: Восточная литература, 1997. – Т.1. Восток в древности. – 688 с.; 32. История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Ч. 1. Месопотамия. – М.: Наука, 1983. – 534 с.; 33. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. – К.: Альтернативи, 1999. – 391 с.; 34. Керам К.В. Введение в востоковедение. – М.: Республика, 1994. – 504 с.; 35. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые. – М.: Иностранная литература, 1986. – 355 с.; 36. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. – М.: Наука, 1979. – 352 с.; 37. Клима И. Общество и культура древнего Двуречья. – М.: Прогресс, 1967. – 324 с.; 38. Ключков И.С. Духовная культура Вавилонии: Человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983. – 207 с.; 39. Косидовский З. Когда солнце было богом. – М.: Иностранная литература, 1970. – 351 с.; 40. Козырева Н.В. Шумер и Аккад – две модели архаических обществ // Ассириология и египтология. – СПб.: СПбГУ, 2004. – С. 205-230; 41. Крамер С. Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1965. – 256 с.; 42. Крамер С. Н. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. – М.: Центрполиграф, 2002. – 383 с.; 43. Красников А.Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: БГПИ, 2004. – 318 с.; 44. Ллойд С. Археология Месопотамии. – М.: Наука, 1984. – 410 с.; 45. Массон В.М. Первые цивилизации. – М.: Восточная литература, 1989. – 422 с.; 46. Наглядно о религиях / Сост. Р. Грей, Д. Хэнлон. – Минск:

Попурри, 1998. – 224 с.; 47. Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, 1990. – 319 с.; 48. Поликарпов В.С. История религий. – М.: Экспертное бюро Гардарика, 1997. – 312 с.; 49. Редер Д. Мифы и легенды древнего Двуречья. – М.: Наука, 1965. – 120 с.; 50. Религии мира / Под ред. Р.П. Бивера, Я. Бергмана, Т. Лэйна, В. Метца, Э. Уоллза. – М.: Белфакс, 1994. – 464 с.; 51. Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – 247 с.; 52. Струве В.В. История Древнего Востока. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. – 483 с.; 53. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 586 с.; 54. Торчинов Е.А. Религии мира. Опыт запредельного: В 2-х т. – СПб.: Летний сад, 2000. – Т. 1. – 563 с.; 55. Тураев Б.А. История Древнего Востока: В 2-х т. – М.-Л.: ОГИЗ Госполитиздат, 1935. – Т. 1. – 334 с.; 56. Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1958. – 298 с.; 57. Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. – М.: Иностранная литература, 1984. – 379 с.; 58. Элиаде М. История веры и религиозных идей: В 3-х т. – М.: Критерион, 2001. – Т.1. От каменного века до элевсинских мистерий. – 461 с.; 59. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – М.: Критерион, 1998. – 510 с.; 60. Юм Д. Естественная история религии // Юм Д. Малые произведения: В 8-ми т. – М.: Республика, 1996. – Т. III. – С. 112-254; 61. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий. – М.: Наука, 1994. – 471 с.; 62. Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – М.: Восточная литература, 1995. – 293 с.; 63. Якобсон В.А. Возникновение писаного права в древней Месопотамии // Вестник древней истории, 1981. – № 4. – С. 43-61.; 64. Cohen M.E. The Cultic Calendars of the Ancient Near East. – Bethesda, 1993. – 195 p.; 65. Cooper J.S. Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia, in Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East / Ed. by E. Matsushima. – Heidelberg: HFU, 1993. – P. 81-96; 66. Damerow P. Abstraction and Representation. Essays on the Cultural Evolution of Thinking. – Dordrecht, 1996. – 272 p.; 67. Frayne D.R. Notes On The Sacred Marriage Rite // Bibliotheca Orientalis, 1985. – № 42. – P. 5-22; 68. George A.R. Babylonian Topography Texts. – Leuven: SO, 1992. – 336 p.; 69. Gopnick A. Could David Hume Have Known About Buddhism? Charles Francois Dolu, the Royal College of La Fleche, and the Global Jesuit Intellectual Network // Hume Studies, 2009. – Vol. 35. – № 1-2. – P. 5-28; 70. Horowitz W. Mesopotamian Cosmic Geography. Mesopotamian Civilization 8. – Vinona Lake: IN, 1998. – 208 p.; 71. Kramer S.N. The Sumerians: Their History, Culture, and Character. – Chicago: Chicag. Orient. sentr. by D. Brested, 1963. – 504 p.; 72. Lapinkivi P. The Sumerian Sacred Marriage in the Light of Comparative Evidence. SAAS XV. – Helsingki, 2004. – 302 p.; 73. Lawson J.N. The Concept of Fate in Ancient Mesopotamia of the First Millennium: Toward an Understanding of simtu. – Wiesbaden, 1994. – 405 p.; 74. Livingstone A. Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars. – Oxf.: Univ. Press., 1986. – XIV, 489 p.; 75. Livingstone A. The Case of the Hemerologies: Official Cult, Learned Formulation and Popular Practice // Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East. – Heidelberg, 1993. – P. 97-113; 76. Selz G.J. Composite Beings of Individualization and Objectification in Third Millennium Mesopotamia // Archiv orientalni, 2004. – № 72. – P. 33-35; 77. Selz G.J. The Holy Drum, the Spear, and the Harp: Towards an Understanding of the Problem of Deification in third Millennium Mesopotamia // Sumerian Gods and their Representations. – Groningen, 1997. – P. 167-213; 78. Van Dijk J.J.A., Goetze A., Hussey M. Early Incantations and rituals. – New Haves, 1985. – 245 p.; 79. Wilson E.J. “Holiness” and “Purity” in Mesopotamia // AOAT, 1994. – № 241. – P. 118-131.